

*Szemerényi Réka***ENERGIAVÁLSÁG, ENERGIAPOLITIKA***Egy dilemma történeti gyökerei**

Az energiapolitika területén a 21. század elejének nagy feladatai három eltérő prioritásrendszer összeegyeztetéséből fakadnak. Egyrészt az energiaellátás-biztonság megteremtéséhez, másrészt a nemzetközi versenyképesség fenntartásához és erősítéséhez, harmadrészt pedig a környezetvédelemhez, a fenntartható fejlődéshez kapcsolódó célok és eszközök egyenként önmagukban is jelentős kérdéstartalommal bírnak. A három prioritásrendszer között adottak a belső konfliktusok, a fejlett gazdaságú nagy energiafogyasztó országok közvéleménye mégis mindhárom szempontot alapvető érdekként kéri számon a politikai döntéshozataltól. Így a 21. század elejének nagy dilemmái az energiapolitika területén épp a három eltérő prioritásrendszer összeegyeztetőségéből erednek.

Ugyanakkor korszakunk egyik fontos energiapolitikai alaptétele, hogy egyik prioritásrendszert sem lehet önmagában kiemelni, a másik kettő elé helyezni. Még akkor sem, ha ez segíthetné feloldani azokat a dilemmákat, amelyek a három központi energiapolitikai cél egymás közti konfliktusának következményei. Ezért egy, mindhárom prioritásrendszert egyenrangúan visszatükrözni képes energiapolitika kidolgozása szakmai és politikai szempontból sem könnyű feladat.

Holott egyik sem valóban új keletű cél. A három energiapolitikai célrendszer közül a fenntartható fejlődés talán valamivel újabb keletűnek számíthat, de még ennek a szempontnak a gyökerei is visszanyúlnak a nyolcvanas évekre, amikor a környezetvédelem először jelent meg fontos politikai célként. A másik két célrendszer azonban ennél jóval régebről ismert: az ellátásbiztonság és a versenyképesség is hagyományos szempontjai a gazdaság- illetve energiapolitikának. Sőt: például az energiabiztonság fenyegetésének első megjelenése egészen az ötvenes évek közepére nyúlik vissza: 1956, Szuez volt ama első közel-keleti válság, amely jelezte, Európa gazdasági fejlődésének Achilles sarka valójában az energiaellátás biztosítása.

Ezért ha van, ami mégis meglepetést okozhat a 21. század energiapolitikai prioritásainak elemzésében, az alighanem az a tény, hogy az energiabiztonság szempontja napjainkban (ismét) éppoly meghatározó módon van előtérben, mint a hi-

* Jelen elemzés egy, a hidegháború energiapolitikáját vizsgáló tanulmány része.

degháború idején. Hiszen az 1990-es történelmi fordulat után mintegy egy évtizeden keresztül úgy tűnhetett, az energia fokozatosan egyre inkább kisodródik a biztonságpolitikai/stratégiai célok közül, és lassan, de biztosan a hagyományos gazdaságpolitikai területek egyikévé válik.

Ha azonban az energiapolitika napjainkat meghatározó kérdései azt jelzik, a biztonságpolitikai és gazdaságbiztonsági kockázatok várhatóan nem tűnnek el a 21. század energiapolitikai feladatai közül, akkor célszerű áttekinteni e kérdéskör történeti gyökereit, hiszen nem pusztán történeti érdeklődésre tarthat számot azon következtetések elemzése, amelyek a korábbi energiapolitikai váltásokból, válságokból fakadtak.

I. Válság, biztonság, versenyképesség

Az energiabiztonság fogalma, az ebből származó potenciális veszélyek a nemzetközi kapcsolatok alakulásában először a szuezi válság következtében váltak kézzelfoghatóvá Nyugat-Európa országai számára. Az energiabiztonság megrendülésének legdrámaibb példáját pedig az 1973-as olajárrobbanás adta.¹ Az akkor egy év alatt négyszeresére ugrott olajárak hatása a nemzetközi gazdaság- és politikatörténet egyik, sok tanulságot magában rejtő eseményét jelzik. Ezek áttekintése, mai olvasata azért is különösen érdekes, mert az 1973-as, majd 1979-es olajárrobbanás által beindított szigorú és következetes energiahatékonyság-javító programok képeztek a nyolcvanas évekre stabil alapokat Nyugat-Európa gazdaságainak nemzetközi versenyképességéhez.

A piactgazdaságok energiafogyasztása sem azonnal reagált az olajárrobbanás hatására: az 1973-as olajárrobbanást követően az európai olajigény 1975–1976-ig valamelyest még tovább emelkedett.² Azonban az évtized közepétől fogva a világ átlagos évi energiafelhasználása az előző tíz évben tapasztalt trendhez viszonyítva drámaian csökkent.³ A mély, nagy olajfogyasztási váltás végül is az 1979-ben bekövetkezett második olajárrobbanást követően zajlott le.⁴ Ezzel együtt 1979 utánra

¹ M. S. ROBINSON: *The Crude Oil Price Spiral of 1978–80*, Shell Publications, London, 1982.

² *Rising US demand for oil; European demand also up*, *The Petroleum Economist* 1976. július, 251.

³ Ezen belül azonban a piactgazdaságok energiafelhasználása csökkent, míg a szocialista országoké nőtt. Az adott időszakban a szocialista országok azonos mutatója 3,8%-ról 4,3%-ra emelkedett, lásd LŐRINC Imre: *Az energiahordozók felhasználásának alakulása 1960–1979 között*, *Közgazdasági Szemle* 1983/1., 77–84. Lásd még *Yearbook of World Energy Statistics*, 1979; *UN Statistical Yearbook*, 1977; *World Energy Supplies UNO*, 1976; *KSH 1981 Nemzetközi adatok*.

⁴ A világ energiatermelése az 1960 és 1970 közötti tíz év alatt mintegy 65%-kal emelkedett, ami évi átlagban 5,2%-os növekedést jelentett. Az ezt követő kilenc évben, 1970-től 1979-ig a növekedés évi átlaga 3,3%-ra csökkent. Ezen belül a nyugati piactgazdaságok energiatermelésében 1960 és 1970 kö-

világossá vált, hogy szinte minden piacgazdaságban alábecsülték a felhasználó országoknak az olaj helyettesítésére és megtakarítására irányuló képességét. Senki sem látta előre, hogy a piacgazdaságú országok olajfogyasztása 1979 és 1983 között milyen gyors ütemben tud – és fog – mérséklődni, hogy volumene négy éven belül a válság kezdete előttinek, az 1973-as évi fogyasztás szintjének 86%-ára csökken. A mély strukturális váltást jelző adatokkal párhuzamosan 1972 és 1980 között a nyugati piacgazdaságok több mint 30%-kal növelték olajfinomító kapacitásukat, és jelentős mennyiségű olajtartalékokat halmoztak fel.

A hetvenes évek energiaválságai a nagy nyugat-európai olajimportáló országok többségében olyan széles, átfogó és hosszú távú hatással járó takarékosági, majd szerkezetátalakítási folyamatokhoz vezetett, amelyeket korábban sem a politikusok, sem az energiapolitikai szakértők többsége nem tartott ilyen rövid idő alatt bevezethetőnek. A fejlett piacgazdaságokban az olajár változására adott válasz tehát ugyan kissé lassan indult be, 1979-ig elodázódott, de tartalmában egyértelműen a kereslet szabályozására, az energiafelhasználás hatékonyságának növelésére orientált gazdaság kialakulásához vezetett, mindezzel Nyugat-Európa gazdaságainak nemzetközi versenyképességét alapjaiban határozta meg.

Azaz a hidegháború negyven évének legátfogóbb, legmélyebb energiaválsága az energiapolitika prioritásainak átrendezésével, egy hatékonyabb energiafelhasználás kikényszerítésével valójában összességében igen pozitív következményeket idézett elő. Ez már önmagában olyan tapasztalat, amit célszerű figyelembe venni napjaink energiapolitikai kérdéseinek megválaszolásánál. Ha eme tapasztalat fényében vizsgáljuk napjaink energiapolitika kihívásait, kiderül, a kérdés nagyrészt az, hogy képesek lesznek-e a 21. század elejének energiapolitikai döntéshozói olyan válaszokat adni, melyek segítségével a kihívásból lehetőség, valódi versenyképesség-javulás származik.

II. Energia és politika

Az olajárrobbanás hatása nem kizárólag az energiapolitikában érhető tetten. A nemzetközi energiapiacra lezajlott fordulat a nemzetközi politika nem egy területén provokált új politikai megfontolást, sőt külpolitikai lépéseket. Az 1973-as olajár-

zött évi átlag 3,6%-os, majd 1974 és 1979 között évi átlag 1,3%-os növekedést regisztráltak. A fejlett piacgazdaságok energiafelhasználása 1960–1970 között évi átlag 5,3%-kal, míg 1970 és 1979 között 1,9%-kal nőtt. A fejlett iparral rendelkező országok energiafelhasználásának átlagos évi üteme 1971 és 1979 között 5,3%-ról 1,9%-ra csökkent. Némileg eltérő adatokkal a különböző felmérések az olajfogyasztás hasonló arányú csökkenését jelezték nemzetközi szinten is. Vö. Walter Godfried JENSEN: *Energy in Europe, 1945–1980*, G. T. Foulis, London, 1967.

robbanás nemzetközi politikai szempontok szerinti átfogóbb olvasata egy igen érdekes jelenségre világít rá: *a hidegháború idejének energiapolitikai elemzése azt jelzi, hogy az energiapolitika fejleményei, megfontolásai képesek valódi nemzetközi politikai változásokat indukálni.*

A hetvenes évek olajárrobbanása és a korszak nemzetközi politikai fejleményei között is igen szoros kapcsolat figyelhető meg. Olyannyira, hogy az energiapolitikai váltás következményei között egy valós nemzetközi politikai fordulat azonosítható be a hidegháború történetében. Az olajárrobbanás által beindított nemzetközi folyamatok következtében 1973-at valódi nemzetközi politika korszakhatárnak nevezhetjük, melyben az energiapolitika által indukált stratégiai fordulat zajlott le.

A nemzetközi szénhidrogén-politikában drámai fordulat állt be az 1973-as olajválság kirobbanásával, melynek elsődleges hatása a nemzetközi energiapiacra bekövetkezett változásokban érzékelhető: az 1973-tól a nyolcvanas évek derekáig, nagyjából 1986-ig tartó közel másfél évtizedet a nemzetközi energetikai szakirodalom a 20. század „szénhidrogén-szűkös korszakának” nevezi.

A válaszreakciók között elsőként az állam szerepének újragondolása, a nemzetközi együttműködés intézményének kiépítése jelentkeztek. A szénhidrogénkor kezdetén a kőolaj-kitermelés elsődleges szereplői nagy magánvállalatok voltak, melyek ritkán fordultak saját kormányaikhoz védelemért. A 1973-as válság következtében megingott bizalom az új energiahordozóban azonban erőteljes módon vetette föl az állam szerepének kérdését az energiapolitikában, mind az Egyesült Államokban, mind Európa országában.

Az 1973-as válságra adott válaszként hozták létre mintegy az OPEC „ellenszervezeteként” a Nemzetközi Energia Hivatalt, az IEA-t,⁵ amelynek feladata valóban az energiaexportőrök nyomásának csökkentése, kivédése, az energiainportőrök védelme volt. Az IEA-kereteken belül elfogadták a gazdasági és stratégiai célú készletezés bevezetésének kötelezettségét.⁶ A 90 napra elegendő készlet-kötelezettség a későbbi kőolaj-beszerzési válsághelyzetekben a piac és az importőr kormányok mozgásterét jelentősen tudta szélesíteni, a túlreagálás esélyét, azaz a válság mélyülését pedig csökkenteni.

Az 1973–1974. évi árrobbanás, majd az ennek hatását tovább fokozó 1979–1980. évi olajár-növekedés a kőolaj-ellátásbiztonsági veszélyeket tették kezelhetővé.⁷ Nemzetközi szakértők, elemzők és döntéshozók nagy része egyenesen az egyoldalú olajfüggésben látta a 20. század európai piacgazdaságaira elkép-

⁵ Az egyezményhez minden OECD-ország csatlakozott Franciaország kivételével.

⁶ Ezt elemzi részletesen Robert J. LIEBER: *The Oil Decade. Conflict and Cooperation in the West*, Praeger, New York, 1983.

⁷ Vö. Robert J. LIEBER: *Oil and the Middle East War. Europe in the Energy Crisis*, Harvard Center for International Affairs, Cambridge, 1976.

zelhető legnagyobb veszélyt.⁸ E veszélyforrás teljes nemzetgazdaságokat megrendíteni képes ereje döntő fordulatot hozott a nyugati gazdaságstratégiai és biztonságpolitikai gondolkodásban. Az érintett kormányoknak a válságra adott válaszai is, noha nagyrészt gazdasági természetűek voltak, lényegében e stratégiai megfontolásokra vezethetők vissza.⁹

Míg a korábbi energiaválságok energiapolitikai szempontú elemzése számos tanulmány tárgya, azok nemzetközi politikára gyakorolt hatása alig-alig jelenik meg mind a magyar, mind a nemzetközi szakirodalomban. Ezért az energiapolitika által indukált nemzetközi politikai fordulat elemeit célszerű egyenként áttekinteni.

1. Külpolitikai váltás Nyugat-Európában: a Közel-Kelet külpolitikai átsorolása

1973 azt tette nyilvánvalóvá, hogy Európa országai olyan mértékben függenek közel-keleti kőolajimportjuktól, hogy az a teljes gazdasági működésüket veszélyeztetheti.¹⁰ Át kellett gondolni közel-keleti politikájuk addigi gyakorlatát is abból a szempontból, hogy az valóban elősegíti-e nemzeti érdekeik védelmét, szénhidrogénimportjuk stabilitását.

Az ellátásbiztonság megteremtése érdekében elsőként hosszú távú szerződések megkötésére volt szükség.¹¹ Ez azonban nem volt elég: a kapcsolatrendszer stabilizálásának hosszú távú kiépítéséhez valódi külgazdasági és külpolitikai koncepcióváltásra volt szükség. Európa saját szénhidrogénkinccsel nem rendelkező nagy szénhidrogén-fogyasztóinak, mint amilyen Németország, Franciaország, Olaszország, elsősorban közel-keleti politikájukat kellett felülvizsgálniuk és az energiabiztonság stratégiai érdekének kellett alárendelniük.¹²

Ugyanakkor azonban az 1973-as válság a Közel-Keletet mint a szénhidrogén-export megbízhatatlan forrását jelenítette meg Nyugat-Európa nagy energiafogyasztói számára. A Közel-Kelet szerepe ekkor jelentősen átértékelődött, a térség végképp átkerült a nemzetközi politika szempontjából instabil térségek közé.

⁸ A korabeli szaksajtó állandó témája volt ez a kérdés, amint ezt többek között a *Petroleum Economist*, valamint *Oil and Gas Journal* írásai jelzik.

⁹ Igen érdekes áttekintést ad az 1973-as olajárrobbanás hatásáról a nyugat-európai gazdaság '50-es és '60-as évekbeli nehézségeinek tükrében KAPOSZI Zoltán: *A 20. század gazdaságtörténete*, Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 2004.

¹⁰ Lásd KÁDÁR Béla: *A természeti erőforrások gazdasági szerepének értékelése*, *Közgazdasági Szemle* 1983/9., 1061.

¹¹ Vö. Walter LEVY: *Oil Strategy and Politics, 1941–1981*, szerk. Melvin A. Conant, Westview Press, Boulder, 1982.

¹² Lásd Andrew LUMSDEN: *Reduced OPEC role in 1977 oil output*, *The Petroleum Economist* 1978. január, 5–6.

2. Az olajválság hatása a kelet–nyugati kapcsolatok alakulására: energiakereskedelmi kényszerhelyzet és az enyhülés

A Közel-Kelet külpolitikai át- és leértékelése következtében az 1973-as olajválság Nyugat-Európa országaiban markánsan aláhúzta az energiainport diverzifikálásának szükségességét. Ha minden nyugati gazdaság elsődleges érdekévé vált energiaellátásának biztosítása, ha a Közép-Kelet a II. világháború után hosszú távra politikailag instabil térséggé vált, és ha Európa országainak kiszolgáltatottsága a Közel-Kelettől stratégiai függést eredményezett, akkor kézenfekvő, hogy Nyugat-Európának új, alternatív importforrásokra volt szüksége.

A kontinens számára a Közel-Kelet mellett a legkönnyebben elérhető másik jelentős kőolaj- illetve földgáztermelő térség a Szovjetunió területén volt. Az 1973-as válság ezért új megvilágításba helyezte a Szovjetunióval való szénhidrogén-kereskedelem lehetőségét: míg az 1956-os szuezi válságot követően ez az elképzelés még csak marginálisan jelent meg,¹³ 1973 utánra a nagy európai energiafogyasztó országok esetében már központi kérdéssé vált.¹⁴ Közel-Kelettől való függésük enyhítésének érdekében Európa jelentős ipari országainak nyitnia kellett a Szovjetunióból származó szénhidrogénimport felé.¹⁵

Bár bizonyos fokig érthető, hogy a kontinens nagy energiainportőrei mennyire gyorsan sodródtak a Szovjetunióval folytatandó stratégiai energiaszervezés irányába, érdekes felfigyelni arra is, hogy a Szovjetunió mennyire hasonló gyorsasággal, mennyire készségesen reagált a kelet–nyugati szénhidrogén-kereskedelmi nyitás kérdésére. Ez a nyitottság az ötvenes és hatvanas évek szovjet hidegháborús retorikájához képest gyökeres fordulatot jelzett a szovjet külgazdaságban.

A fordulat magyarázata a szovjet gazdaság hatvanas évek végére elmélyült belső válságában keresendő.¹⁶ A hatvanas évek közepén a szovjet vezetők egy új csapata valójában úgy jutott hatalomra, hogy ekkorra a gazdaság reformja elkerülhetetlen-

¹³ A szuezi válság nemzetközi politikára gyakorolt hatásáról lásd bővebben *1956 és az energiapolitika* című, készülő tanulmányomat.

¹⁴ Az ekkor elfogadott olasz nemzeti energiapolitika is erre helyezte a hangsúlyt, amikor nagyobb feladatkörrel ruházta fel az ENI-t az ország energiaellátásának biztosítására. Lásd *Italy's National Energy Plan*, *The Petroleum Economist* 1975. november, 413–415.

¹⁵ Lásd Angela STENT: *From Embargo to Ostpolitik. The Political Economy of Soviet–West German Relations, 1955–1980*, Cambridge UP, New York, 1981.

¹⁶ A hatvanas évek végére a szovjet tervezdélkodás csődközeli állapotot eredményezett, amelynek megoldására az 1964-ben miniszterelnöki pozícióba kerülő Alekszej Koszigin vezetése alatt szovjet pártvezetők egy fiatalabb csoportja gazdasági reformcsomagot dolgozott ki. A Nyikita Hruscsovot követő új vezetőség a szovjet gazdaság központját át akarta helyezni a nehéziparról és a katonai termelésről a könnyűiparra és a fogyasztási javak termelésére. E szerint a vállalatok által megtermelt profit egy részének a vállalatoknál kellett volna maradnia, lehetőséget teremtve ezáltal további fej-

né vált. A kidolgozott reformok a szovjet gazdaság valódi belső reformját célozták meg. Azonban a hatvanas évek végén jelentős új kőolaj- és földgázmezőket fedeztek fel Nyugat-Szibériában. Ennek kiaknázása különösen előnyösen tudta „megoldani” a szovjet gazdasági válságot az 1973-ban megugrott olajárak következtében. Ez magyarázza, hogy a gazdasági reformokat a szovjet központi vezetés azonnal leállította. A nyugati piacokra irányuló energiaexport fellendítése tehát egyrészt szükségessé vált a bevételek növelése miatt, másrészt lehetségessé vált a lelőhelyek és a szovjet politikai „nyitottság” következtében. *Azaz a hetvenes évek kelet–nyugati szénhidrogén–kereskedelme valójában leginkább egyfajta kölcsönös energiakereskedelmi kényszerhelyzetben alapult: a szénhidrogén–kereskedelmi nyitásban az európai gazdasági érdekeltség, illetve a szovjet gazdasági kényszer volt meghatározó.*

Ebben a helyzetben a kelet–nyugati energiakereskedelem kölcsönösen előnyös lépésként tűnt fel. Azonban e gazdasági kényszerhelyzet megoldása, a szénhidrogén–kereskedelem fellendítése elkerülhetlenné tette a nemzetközi politikai keretek új (mint láttuk, gazdasági) helyzethez alakítását is. *A kelet–nyugati szénhidrogén–kereskedelem nem fért bele az ötvenes évek éles bipoláris feszültséget jelző retorikájába, elkerülhetlenül egyfajta politikai nyitásra volt szükség e stratégiai kereskedelem beindításához. Az enyhülés szükségessé vált.*

Az 1970-es évek elején tehát új szakasz kezdődött a kelet–nyugati szénhidrogén-, gazdasági és politikai kapcsolatok történetében, aminek a nemzetközi politikai következményei is azonnal érezhetőek váltak. A hidegháború új szakasza, az enyhülés jelentős nemzetközi diplomáciai és fegyverzetkorlátozási eredményeket tudott felmutatni: ez nyilvánult meg a leszerelési tárgyalások megélénkülésében, a SALT-egyezményekben és később – az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet (EBEÉ) keretében – az 1975-ös Helsinkii Záróokmány aláírásában.

A hidegháborús feszültség enyhülésének igénye a nyugati közvéleményben már a hatvanas évek végén érzékelhető volt. A kelet–nyugati kapcsolatok ártékelésének lehetősége azonban a belső szovjet gazdasági válságra és az európai energia politikai érdekekre vezethető vissza, nem pedig a közvélemény nyomására, a nemzetközi békevág ellenállhatatlan fellángolására, vagy a demokratikus értékek váratlan térnyerésére a Szovjetunióban, sem a békés egymás mellett élés nemzetközi politikai céljának sikerére, de még csak nem is a nemzetközi politikai racionalitás térnyerésére. Éppen fordítva: az energiakereskedelmi kényszerhelyzet tette elkerülhetlenné az enyhülés politikai tételének elfogadását: a *détente* valódi reálpolitikai gyökereiből fakadt.

lesztésekre, illetve a vállalati nyereségérdekeltség kialakítására. A vállalatok tehát profitjuk egy részét a központi irányítástól függetlenül is kezelhették volna. E reformok elemei tehát nem kis mértékben hasonlítottak a nyolcvanas évek végének gorbacsovi reformjaihoz.

indíthatóvá vált új típusú kelet–nyugati kapcsolatokban mind a szovjet szénhidrogén–import növelése, mind a nyugati hitelpolitika az enyhülés elősegítésének az eszközeként jelent meg.²¹

A KGST-ből nézve ugyanezt a folyamatot, a Nyugattal való kereskedelem gyors növekedése során a kereskedelem belső struktúrájában az import dinamikája jóval meghaladta az export növekedését, ami 1975 után már jelentős külkereskedelmi hiányt eredményezett.²² A növekvő egyensúlyhiány ellenére a hetvenes évek végéig folyamatosan nőtt a Szovjetunió kereskedelme a fejlett piacgazdaságokkal. Megnőtt a „fejlett tőkés” országok részesedése a szovjet külkereskedelemben, az importban az 1975–1976-os csúcscsal elérte a 36–37%-ot, majd 1978-ra 31,8% lett. Az exportban 1974 volt a csúcsev 30,2%-kal, majd ez 24,4%-ra csökkent, de még ez is mintegy 6 százalékponttal volt magasabb az előző évtized jellemző adatainál.²³ A Nyugattal megnyílt gazdasági kapcsolatok a KGST-országokban de elsősorban a Szovjetunióban valódi gazdaságmodernizációs hatást azonban a korszak végéig, 1986-ig sem fejtettek ki.

3. 1973 hatása a „kelet–keleti” kapcsolatrendszerre: belső feszültség és szuveritásnövekedés

Az 1973-as olajárrobbanás azonban a „kelet–keleti”, azaz a KGST-n belüli kapcsolatokra is jelentős hatást gyakorolt, melynek egy része gazdasági, más része politikai jellegű volt. Az olajárrobbanás homlokegyenest eltérő hatással járt a Szovjetunió és a szénhidrogén–importőr európai KGST-országok cserearányaira: míg az exportőr Szovjetunió jelentős cserearány-javulást, addig az importőr KGST-országok drámai cserearányromlást könyveltek el a hetvenes évek folyamán. A szovjet gazdaságra az energiahordozók áremelkedése eleinte igen kedvező hatást gyakorolt: a gazdaság belső feszültségei miatt a szénhidrogén–export egyre növekvő ará-

a nyugati tőkekihelyezés számára a szocialista országok bővülő lehetőséget kínáltak. A hetvenes évek elején a nyugati országok kihelyezésre váró relatív tőkefeleslege alacsony reálkamatlábat engedélyezett, s így nagyobb hitelfelvételre ösztönözte a szocialista országokat. A szocialista országok fejlesztési tervei és beruházási tevékenysége jelentős bővülő piacot jelentett az OECD-országok magas műszaki színvonalú beruházási javai számára.

²¹ Vö. Herbert L. SAWYER: *The Soviet Energy Sector. Problems and Prospects = The USSR in the 1980s*, NATO Directorate of Economic Affairs, Brussels, 1978.

²² A Szovjetunió ezt a hiányt egy ideig más konvertibilis valutában jelentkező bevételeivel, például aranyeladásokkal, a fejlődő országokba irányuló exporttal stb. próbálta ellentételezni. Lásd KÖVES András: *A fejlett tőkés országokkal folytatott magyar és szovjet külkereskedelem: közös és eltérő problémák*, Közgazdasági Szemle 1980/4., 594–606.

²³ A becsléseket lásd: *The Petroleum Economist* 1988. október, 72–75.

nyát irányították a nyugati „keményvalutás piacok” felé. Ezalatt – már 1975-től – szinte minden KGST-országban súlyos gondokat kezdett okozni az egyensúlyhiány.²⁴

Az eltérő cserearány-hatások következtében jelent meg az első valódi belső feszültség a KGST politikai vezetésének szintjén: még a Szovjetunióhoz lojális vezetők is negatív fejleményként könyvelték el országuk cserearányromlásával párhuzamosan a Moszkva által csökkentett szénhidrogén-export volumeneket. A nyugati szakirodalom már a hetvenes évek közepén jelezte, hogy a nyugati export növekedésével párhuzamosan a Csehszlovákiába, illetve a szovjet blokk más országaiba irányuló szovjet energiaszállítások csökkentése érzékelhető.²⁵

Közép-Európa országai ekkor, az 1973-mal beindított folyamatok miatt váltak a Szovjetunió számára gazdasági teherré.

Az ekkor beindult szénhidrogén-kereskedelmi átirányítás azonban egyszerűsind lehetővé tette az európai KGST-országok számára a nem-szovjet forrásból származó szénhidrogén-importjuk beindítását, ami ugyan nagyon kis léptekkel, de mégis a szovjet szénhidrogén-importtól való stratégiai függésük csökkentéséhez járult hozzá. Magyarországon ekkor vált (politikailag) lehetővé az Adria-vezeték megépítése, amelynek stratégiai szerepe napjainkig meghatározó az ország kőolajellátásának szempontjából.

4. 1973 hatása Európa két nagy olajimportőr térségére: pozícióvesztés és -szerzés

Az 1973-as olajárrobbanás hatásainak elemzésekor elsősorban az olajár-növekedés következtében kialakult nemzetközi gazdasági válságnak az energiaimportőr országokra gyakorolt hatását szokás áttekinteni. Holott a válság hatása az energiaexportőrökre legalább olyan jelentős volt.

Az olajárrobbanás mind a két nagy energiaexportőr térség, a Közel-Kelet és a Szovjetunió számára is jelentős közvetlen bevételnövekedést jelentett. Az is tény azonban, hogy a válság következményeként a közel-keleti olajtermelő országok nagy része markánsan a politikailag instabil térségek kategóriájába soroltatott át a nagy nyugati energiaimportőrök elemzésében. Míg ugyanis az OPEC-országok nemzetközi presztízsük jelentős veszteségét, a Szovjetunió saját nemzetközi presztízsének jelentős növekedését könyvelhette el.²⁶

²⁴ Lásd BOGNÁR József: *A kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok*, Valóság 1982/6., 47.

²⁵ Lásd pl. *Threat to East Europe's Oil*, The Petroleum Economist 1976. december, 54.

²⁶ Lásd J. E. HARTSHORN: *Oil Companies & Governments. An Account of the International Oil Industry is Its Political Environment*, Faber and Faber, London, 1982.

A presztízvesztés konkrét piaci következményekkel is járt a közép-keleti olajimportőrökre nézve: az olajárrobbanás hatásának tudható be Nyugat-Európa nagyobb energiaimportőreinek törekvése saját szénhidrogén-importjuk egyre nagyobb hányadának nem közel-keleti forrásból történő kielégítésére. Az 1973-as válság hatásaként a Közel-Kelet részesedése Nyugat-Európa olajellátásában csökkent, méghozzá oly módon, hogy piaci pozícióinak elvesztett része a szovjet energiaexportot kezdte preferálni. *Azaz 1973 hatásaként két változás mérhető Európa szénhidrogén-importjában: a Közel-Kelet piaci térvesztése Nyugat-Európa országainak energiaellátásában, illetve a szovjet szénhidrogén-export piaci térnyerése Európában.*²⁷

A Közel-Kelet piaci pozícióvesztése tehát egyben a Szovjetunió valódi piaci pozíciószerzését jelentette. Azaz az 1973-as válságból középtávon valódi előnyszerzést végül is nem az OPEC könyvelhetett el, hanem a Szovjetunió, saját nyugati piaci importrészesedésének növekedésével. Összességében tehát megállapítható, hogy az 1973-as olajárrobbanásból a Közel-Kelet nettó kereskedelmi stratégiai veszteséggel, míg a Szovjetunió nettó energiastratégiai térnyeréssel került ki.

Az 1973-as olajár-válság klasszikus esete a nem tervezett hatások törvényének. Az olajár-növekedés „berobbanása” közvetlenül az OPEC döntéseire vezethető vissza. Azonban a nagyarányú olajár-növekedés egy sor olyan nemzetközi politikai és gazdasági folyamatot indított be, amely az OPEC egyik tagállamának sem állt szándékában, sőt némelyik egyenesen ellentétes volt az OPEC tagjainak érdekeivel.²⁸ Az európai országok reagálásában az olajimport csökkentése az energiatakarékossági intézkedések bevezetésével rövid távon, az alternatívaként előtérbe került szovjet szénhidrogén-import fellendítésével hosszú távon is érezhető negatív következményekkel járt a közel-keleti olajexportőrökre.²⁹

5. Az olajválság hatása a nyugat–nyugati kapcsolatokra: energiapolitikai feszültség

Az 1973-as olajválságot követően fellendült európai–szovjet szénhidrogén-kereskedelem az amerikai–nyugat-európai, azaz a „nyugat–nyugati” kapcsolatok területén is éreztette hatását: mind az amerikai vagy nyugat-európai közel-keleti politikát, mind az energiapolitikát illető különbségek erősen koncentráálódtak az 1973-as

²⁷ Lásd többek között: *The Seven Sisters*, *The Petroleum Economist* 1975. október, 362–364.

²⁸ Vö. Peter R. ODELL: *Oil and World Power. Background of the Oil Crisis*, Viking Penguin, New York, 1986⁸. Az olajár-emelkedés belső, nem nyilvános, korabeli magyar elemzésének érdekes dokumentumait lásd SIMON István – SZERENCSES Károly: *Azok a kádári „szép” napok. Dokumentumok a hetvenes évek történetéből*, Kairosz, Budapest, 2004, 297–300.

²⁹ Vö. *Europe's Imports in Decline*, *The Petroleum Economist* 1975. november, 421.

olajárrobbanás okozta feszültségben.³⁰ Az 1973-as válság nemzetközi politikai hatásai között ezért külön ki kell térni az első, valóban megosztó nyugat–nyugati konfliktus kiéleződésére.

A nyugati szövetség addigi legnagyobb belső ellentétének, a '73-as válságnak a feloldása volt az 1974 februárjára az Egyesült Államok által összehívott nemzetközi energiakonferencia célja is. Itt a résztvevők egyetértettek abban, hogy az energiapolitika területén szükség van közös megközelítésre, beleértve néhány közös politikai cél kialakítását is, és elkötelezték magukat az energiaellátás megosztására sürgősségi helyzetek esetében. A közösen megjelölt célok véghezvitele érdekében hívták életre a már említett Nemzetközi Energia Ügynökséget, az IEA-t.

Mindezen közös sikerek mellett is érzékelhető azonban az a felszín mögötti tendencia, a válság eltérő politikai értékelése, melynek eredményeként hosszabb távon az 1973-as válság a nyugati energiapolitika jelentős divergálását is maga után vonta: Nyugat-Európa nagy kőolajimportőrei és földgázfogyasztói ekkor váltak egyértelműen érdekeltté a keleti, KGST-(szovjet) energiainport fellendítésében, míg az Egyesült Államok a szovjet szénhidrogén-exportot a Nyugat elleni stratégiai fenyegetésként érzékelte, az energiabiztonság kérdését továbbra is elsősorban a hidegháborús konfrontáció egyik stratégiai kérdéseként kezelte.

Nyugat-Európa érdekeltsége a kelet–nyugati kapcsolatok erősödésében 1973 után elsősorban energiagazdasági-energiabiztonsági szempontból volt egyértelmű. A nyolcvanas években növekvő szovjet szénhidrogén-import ugyanakkor nyugat-európai elemzések szerint megcsillantotta a lehetőségét annak, hogy Nyugat-Európa stratégiai területen valóban csökkentse II. világháború utáni nemzetközi térvetését az Egyesült Államokkal szemben. A hetvenes évek folyamán meginduló nemzetközi enyhülés megnyitotta a lehetőséget Európa országai számára, hogy saját, tipikusan energiagazdasági érdekeiket önálló, szuverén módon próbálják meg érvényesíteni.

A nyolcvanas években tehát már a három nyugati központnak, az USA-nak, Európának, illetve Japánnak a kelet–nyugati (elsősorban szénhidrogén-) kereskedelemmel kapcsolatos gazdasági és politikai magatartását nem lehetett többé az egységes „nyugati” tömb magatartásaként kezelni. Míg a külgazdaság-politika korábban inkább követte a külpolitikát, a nyolcvanas évekre megnőtt az önálló (a külpolitikának nem közvetlenül alárendelt) külgazdasági stratégia szerepe.

A KGST-vel létesített kapcsolat fejlesztésében e három központ közül az EK érdekeltsége volt a legnagyobb.³¹ Azokat a területeket, amelyekben Nyugat-Euró-

³⁰ Lásd LIEBER: *The Oil Decade*.

³¹ A hatvanas évek közepén például a kelet–nyugati kereskedelemben az NSZK volt a legnagyobb nyugati partnere volt a KGST-nek, lásd KÖRÖSI István: *Érdekeltségi viszonyok, kulcsproblémák és kilátások a kelet–nyugati gazdasági kapcsolatokban*, *Közgazdasági Szemle* 1985/2., 160.

pa egyes országai saját nemzetgazdasági érdeküket az USA-étól eltérőnek látták, különösen és elsősorban az energiakereskedelem kérdését, egyre markánsabban kezdték saját hatáskörben megoldandóként kezelni, inkább felületesen követve az amerikai döntéshozatal szempontjait. Igen markánsan nyilvánult ez meg a KGST elleni nyugati gazdasági szankciók területén: a nyugati szankciópolitika a Szovjetunió ellen nagyrészt ezért nem tudott egységes maradni.

A nyugat-európai nagy energiafogyasztó országok gazdaságilag érdekeltek maradtak a kelet–nyugati szénhidrogén-kereskedelemben. Másképpen megfogalmazva: Európa gazdasági függése a szovjet szénhidrogénimporttól nagyon rövid időn belül meghatározóbbá vált, mint stratégiai partnersége az Egyesült Államokkal. Még inkább stratégiai olvasatban: ideiglenesen győzni látszott az a szovjet stratégiai koncepció, amely Európa szénhidrogén-függésének kiépítését célozta meg. Még azt a következtetést is le lehet vonni a hetvenes évek fejleményeiből, hogy az európai országok saját szénhidrogén-ellátásuk érdekében a prioritást nem a Varsói Szerződés mihamarabbi lebontásában, hanem saját gazdaságuk szénhidrogén-ellátásában határozták meg, azaz a hidegháború „enyhülési típusának” megtartása mellett döntöttek.

A nyugat–nyugati energiapolitikai konfliktusnak a nyugati–szovjet földgázüzlet volt a legfontosabb, legkonkrétabb példája. Nyugat-Európa érintett kormányai az ügyletben elsősorban saját gazdaságuk szénhidrogén-ellátásának biztosítását látták. Az Európa országaiba irányuló, növekvő ütemű szovjet földgázszállítás az Egyesült Államok elemzői és politikai döntéshozói számára azonban potenciálisan a szovjet befolyás növekedését, azaz a Nyugat energiabiztonsági és ezáltal biztonságpolitikai kockázatnövekményét jelentette. Az USA az ellátás bizonytalanságát és stratégiai hátrányt látott Nyugat-Európa számára a szovjet földgáztól való függőség kialakulásában, esetleges megerősödésében.

Nyugat-Európa stratégiai elemzői kevésbé aggályos álláspontot képviseltek ebben a kérdésben. Korabeli szakértői vélemények szerint a kelet–nyugati földgázexportot inkább az importáló kormányok képesek stratégiai előnyre felhasználni, például adott esetben megszakítani, s ezzel politikai nyomást kifejtteni a Szovjetunióra – megteremtve ezzel annak lehetőségét, hogy tiltakozzanak adott esetben egy Kelet-Európa ellen irányuló szovjet politikai döntés ellen. A Szovjetuniót kevésbé látták képesnek arra, hogy drasztikusan leállítsa nyugat-európai földgázexportját, sarokba szorítva ezzel Európa országait, hiszen – mint azt az elemzők kiemelték – a földgázszállítás elvesztésével a szovjet költségvetés keményvaluta-bevételeinek radikális csökkenését kellene elkönyvelni, s emellett megbízhatatlan ellátó hírébe is keveredne a piacon.

Az európai szénhidrogén-importőrök stratégiai elemzése tehát a Szovjetunióval beinduló földgáz-kereskedelmi folyamatoktól elsősorban nem a rájuk neheze-

dő biztonságpolitikai kockázat növekedését, hanem épp ellenkezőleg, saját nemzetközi politikai befolyásuk növekedését prognosztizálta.

Mindazonáltal a biztonsági kockázat túlzott emelkedésének elkerülése érdekében Nyugat-Európa kormányai megállapodtak abban, hogy gázellátásukban a szovjet földgáz részesedését nem engedik a „stratégiaileg elfogadhatónak” meghatározott 30% fölé emelkedni. Nyugat-Németország ekkor a saját igényeinek 21, Franciaország pedig a 15%-át kitevő mértékben szerzett be szovjet földgázt. Olaszország földgázfogyasztásában azonban a szovjet földgáz aránya már ekkor elérte a 31%-ot. Egyértelmű volt, hogy ha a szovjet export Moszkva tervei szerint növekszik, az szinte automatikusan a nyugat-európai piac további bővülését feltételezi a számára.³²

6. Stratégiai dilemma: a szénhidrogén-kereskedelem az enyhülést erősíti vagy a kiszolgáltatottságot?

Az olajárrobbanás „mellékhatásaként” váratlan – és páratlan – gyorsasággal fellendülő európai–KGST szénhidrogén-kereskedelem következményeinek stratégiai olvasata kettős volt. Egyrészt e kereskedelem lehetőséget teremthetett arra, hogy a KGST és a VSZ rendszerét gazdasági függésbe hozza a nyugattól, azaz kiszolgáltatja a KGST-t a Nyugatnak – aminthogy ez volt a nyugati hitelpolitika mellett szóló stratégiai érv is.

Másrészt viszont, amennyiben az a vélekedés volt helytálló, hogy a szovjet szénhidrogénexport mögött valójában belső gazdasági válság húzódik meg, akkor szénhidrogén-kereskelemből a szovjet költségvetésbe ömlő keményvaluta éppen a Szovjetunió vezette rendszer megmentésének az eszköze, amely így hosszú távra tudta biztosítani a KGST és VSZ rendszerének fenntartását.

Míg a nyugat-európai elemzések nagyrészt inkább az előző, addig az amerikai elemzések egyre növekvő arányban az utóbbi értelmezést tartották realisabbnak. A kérdés korántsem elméleti jellegű volt: *amennyiben a szénhidrogén-kereskedelem az enyhülés erősítésének eszköze és a Szovjetunió kiszolgáltatottságát fokozza, úgy arányának növelése volt célszerű. Amennyiben viszont a szénhidrogén-kereskedelem a Szovjetuniót illetve a Varsói Szerződést erősítette, úgy éppen a kereskedelem volumenének csökkentése volt a helyes stratégiai döntés.*

A hetvenes évek második felének nemzetközi eseményei nem kis részben járultak hozzá e dilemma megválaszolásához: az egyre erősödő szovjet térnyerés a harmadik világ számos országában, majd az 1979-es afganisztáni szovjet bevonulás

³² Vö. Jonathan P. STERN: *International Gas Trade in Exporting and Importing Countries*, Heineman, London, 1984.

nem az enyhülésről hangoztatott szovjet retorikába illettek bele. Mintha a szovjet enyhüléspolitika Nyugat-Európára koncentrálódott volna, míg a „széleken” folytatódott a korábbi konfrontatív, agresszív szovjet térnyerés. Ezért a hetvenes évek második felétől egyre inkább az az értelmezés tűnt megalapozottnak, mely szerint a szénhidrogén-exportbevételek valójában a szovjet stratégiai pozíciók növelését szolgálják. A KGST-ből származó növekvő energiakereskedelem azt vetítette előre, hogy a növekvő európai szénhidrogén-import valójában éppen a hidegháborús szembenállás fenntartását, meghosszabbítását teszi lehetővé. A KGST-szénhidrogénimport Szovjetunióra gyakorolt hatásának értelmezése alapjaiban kérdőjelezte meg a nyugat-európai energiapolitikai koncepciókat. *Úgy tűnt, Nyugat-Európa egyfajta „22-es (olaj)csapdába” került: saját szénhidrogén-ellátásának fenntartása érdekében valójában hidegháborús ellenfele fenntartását szolgálta. A 22-es csapdájából való kilépés kérdése központiá vált a nyolcvanas évek elejére.*

Ez azonban sürgős stratégiai irányváltást követelt: ha az a stratégiai értelmezés volt a helytálló, hogy a szénhidrogén-bevételek a Szovjetuniót a gazdasági összeroppanástól mentik meg, akkor olyan nyugati szénhidrogén-politikát kell folytatni, melynek eredményeképp a szovjet szénhidrogén-bevételek jelentősen csökkennek, vagy legalábbis nem nőnek tovább, hiszen valójában ezzel lehet a Varsói Szerződés katonai tömbjének gazdasági hátterét jelentősen meggyöngyíteni.³³

A hetvenes évek végére a nemzetközi gazdasági elemzésekben egyre gyakrabban megjelent a túlságosan magas olajárak fenntarthatatlanságának előrejelzése. Ezek az olajár csökkenését a nyolcvanas évek elejének természetes piacgazdasági folyamataként prognosztizálták.

Az Egyesült Államok 1981-ben a Szovjetunióval és Lengyelországgal szemben embargó bevezetése mellett döntött.³⁴ Ezek voltak az 1973-as olajválságot követő-

³³ Elsőként az amerikai törvényhozás már 1974 végén hozott döntései jelzik ennek az értelmezésnek a jelenlétét: ekkor az amerikai kormányhitelek csaknem teljes megtagadását hagyta jóvá a kongresszus. Az évtized második felétől azonban, és különösen 1979-től az Egyesült Államok nemzetközi mozgásában bekövetkezett irányváltásában is érzékelti lehet ezt az energiastratégiai szempontot. A szovjet költségvetés szénhidrogén-bevételeinek csökkentésére tehát kezdetben a politikai eszközök kerültek előtérbe.

³⁴ Ennek egy része az amerikai gabonaeladásokra vonatkozott, másik része viszont a technikai berendezések és speciális acélcsövek eladását érintette, azaz a Szovjetunió számára legfontosabb területet célozta meg: a szénhidrogén-vezetékek építéséhez szükséges amerikai eszközökhöz jutást akadályozta meg. Az amerikai tilalom következtében a Szovjetunióknak saját magának kellett előállítania az éppen kiépítés alatt álló szibériai földgázvezetékek lefektetéséhez szükséges csöveket, illetve nyugat-európai országoktól kellett megpróbálnia beszerezni – vagy beszereztetni a KGST európai országaival, kihasználva azok nagyobb nyugati importlehetőségét – az Egyesült Államok exporttilalma alá eső berendezéseket.

en az első olyan nemzetközi politikai lépések, amelyeket nyilvánvaló energiapolitikai szempontok érvényesítése motivált, s amelyek gazdasági eszközökkel biztonságpolitikai célok megvalósítását voltak hivatottak elősegíteni.³⁵

A nagy próbát csak a nemzetközi olajárcsökkenés jelenthette. A nyolcvanas évek közepének egyik fő kérdése ezért az olajpiaci árak várható alakulása volt.³⁶ 1984-re az olajpiac helyzetét már telítődéssel lehet jellemezni, októberben az olajpiac újból meg is bolydult: ezúttal a piac indított be árcsökkentő stratégiát. Az események, mint tudjuk, rohamléptekkel kényszerítettek mély gazdasági reformokat a Szovjetunióra, azonban a belső reformkényszer hatására hatalomra került Mihail Gorbacsov sem tudta megakadályozni a Szovjetunió vezette gazdasági és katonai blokk szétesését és a hidegháború lezárását.

Áthallások?

Mindebből feltétlenül levonható néhány tanulság. Egyrészt az, hogy az energiabiztonság és a versenyképesség nem szükségszerűen egymásnak ellentmondó szempontok, hanem egymást nagyon is erősíthetik. Másrészt az, hogy ha a hetvenes évek olajár-válságai az energiabiztonság és energiahatékonyság igen szoros kapcsolata ennyire nyilvánvaló, és az energiabiztonság megrendüléséből fakadó reformok a hosszú távú versenyképesség javításához vezethetnek, akkor napjaink energiapolitikáját is célszerű arra alapozni, hogy csak olyan energiabiztonságot erősítő lépések vezethetnek hosszú távon sikerre, melyek mintegy „mellékhatá-

³⁵ A restriktió másik fő területe a hitelnyújtás erőteljes visszafogása, a hitelfeltételek és garanciák jelentős megszigorítása volt. A nyugati kereskedelmi bankok kinnlevőségeinek összege 1982-ben meghaladta a kétszázmilliárd dollárt, amiből mintegy 50-60 milliárd dollár a szocialista országokra jutott. Az Egyesült Államok ekkor tagadta meg a legnagyobb kedvezmény elvét a Szovjetunióval való kereskedelemben, majd visszavonta ezt Lengyelországtól is, míg Magyarországgal és Romániával kapcsolatban annak évenkénti felülvizsgálata mellett döntött. Az EK-piacokon a szocialista országokat ekkor zárták ki a valamennyi nyugat-európai országot magában foglaló ipari szabadkereskedelmi övezet nyújtotta előnyökből. A fejleményeknek két olvasata lehet: egy gazdasági olvasatban a hetvenes évek második felétől a gazdasági válságok okozta problémák következtében Nyugaton megerősödtek a protekcionista tendenciák, ami miatt a fenti döntésekre került sor. A hitelnyújtási megszorítások okának gazdasági olvasata szerint a világszerte tapasztalható gazdasági és pénzügyi problémák megerősödése óvatossá tette a nyugati hitelnyújtókat. Mindennek a „stratégiai olvasata” szerint e lépések stratégiai célja a szovjet rendszer gazdasági térdre kényszerítése volt.

³⁶ Az árak csökkentésére hatottak a keresletet meghaladó termelő kapacitások: az OPEC-országok napi nyersolajtermelése 17-18,5 millió hordóra volt tehető ebben az időszakban, de ez a szervezet által elhatározott termelési maximumot mintegy napi 1 millió hordóval haladta meg. Másrészt a világméretű olaj-megtakarítás drámai módon csökkentette az olajfogyasztást. A legnagyobb felvevő piacokon bekövetkezett csökkenés hatása hosszú távon meghatározó lett. Vö. Dankwart A. RUSTOW: *Oil and Turmoil. America Faces OPEC and the Middle East*, W. W. Norton, New York, 1982.

SZEMERKÉNYI RÉKA: ENERGIÁVÁLSÁG, ENERGIAPOLITIKA

sa” az energiahatékonyság és a gazdasági versenyképesség erősödése lesz. Harmadrészt, bár óvatosabban, az sem mellőzhető tapasztalata a hetvenes évek energiapolitikai válságának, hogy a változó energiapolitika milyen könnyen, mennyire gyorsan járulhat hozzá a nemzetközi politikai erőtér átrendezéséhez, eredményezhet külpolitikai fordulatokat. Vagyis a közelmúlt biztonságpolitikájának és gazdaságtörténelmének tapasztalatai alapján valószínűsíthető, hogy épp a jelenlegi, több országban is megfigyelhető energiapolitikai koncepcióváltások válhatnak az elkövetkező évtizedek nemzetközi politikai átrendeződéseinek mozgatórugóivá.



Czobor László volt Hont vármegyei alispán ünneplése kormányzói kitüntetések alkalmából (1929)



Barcsfai Király Ernő volt selmeci gimnáziumi igazgató síremléke Pestszentlőrincen